

مقاله پژوهشی - فصلنامه علمی **رهیافت**

سال نوزدهم، شماره ۷۱، تابستان ۱۴۰۴

صفحه ۲۴۹ تا ۲۷۷

ایران و چالش های زیست محیطی ناشی از پروژه گاپ: بررسی ضمانت مدنی دولت ترکیه در حقوق بین الملل محیط زیست

دانشجوی دکتری تخصصی، گروه مدیریت محیط زیست، گرایش حقوق، دانشکده کشاورزی آب، غذا و فراسودمنداها، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

آلاله ده منش

استاد، گروه حقوق، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

عسکر جلالیان *

استادیار گروه مدیریت محیط زیست، دانشکده منابع طبیعی و محیط زیست، دانشگاه آزاد واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران

محمد رضا تابش

دانشیار، مرکز تحقیقات سلامت محیط و کار / دانشکده بهداشت، دانشگاه علوم پزشکی شاهرود، شاهرود، ایران

علی اکبر رودباری

استادیار گروه حقوق بین الملل دانشکده حقوق، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، تهران، ایران

منصور پورنوری

چکیده

پژوهش به تحلیل مسئولیت غیرکیفری دولت ترکیه در قبال آثار زیست محیطی فرامرزی این پروژه بر جمهوری اسلامی ایران می پردازد. مسئله اصلی تحقیق آن است که دولت ترکیه، در چارچوب حقوق بین الملل محیط زیست و بر پایه نظریه ضمانت مدنی، تا چه حد در برابر آسیب های وارده به ایران مسئول تلقی می شود؟ فرضیه پژوهش بر آن است که حتی در نبود تعهدات قراردادی الزام آور میان دو کشور، اصولی نظیر مسئولیت عینی، اصل احتیاط، و قاعده عدم ورود ضرر می توانند مبنای الزام آور مسئولیت ترکیه نسبت به ایران را شکل دهند. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی بوده و بر پایه اسناد بین المللی، آرای دیوان بین المللی دادگستری و داده های تجربی درباره آثار پروژه گاپ بر محیط زیست ایران استوار است. یافته های پژوهش نشان می دهد که دولت ترکیه از اجرای الزامات ناشی از ضمانت مدنی در قبال ایران خودداری کرده و با ادامه سیاست های سدسازی، عدم شفافیت، و بی توجهی به

* نویسنده مسئول: a.jalalian@pnu.ac.ir

تاریخ تایید: ۱۴۰۴/۰۲/۱۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۲۸

همکاری پیشگیرانه، اصول بنیادین حقوق بین الملل محیط زیست را نقض نموده است. بر این اساس، جمهوری اسلامی ایران می تواند با استناد به قواعد بین المللی، نسبت به پیگیری حقوقی و مطالبه جبران خسارات زیست محیطی اقدام نماید.

کلیدواژه: ضمانت مدنی، گاپ، ایران، ترکیه، حقوق بین الملل محیط زیست، مسئولیت عینی، اصل احتیاط.

The Islamic Revolution Approach Quarterly
Vol. 19, No.71, Summer 2025, P 249-277
rahyaftjournal.ir

Iran and the Environmental Challenges of the GAP Project: Examining Turkey's Civil Liability under International Environmental Law

Alaleh Dehmanesh

PhD student, Department of Environmental Management, Law Orientation, Faculty of Agriculture, Water, Food and Biomass, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

Askar Jalalian *

Professor, Department of Law, Payam Noor University, Tehran, Iran

**Mohammad Reza
Tabesh**

Assistant Professor, Department of Environmental Management, Faculty of Natural Resources and Environment, Azad University, Science and Research Branch, Tehran, Iran

Ali Akbar Roudbari

Assistant Professor, Environmental and Occupational Health Research Center/Faculty of Health, Shahrood University of Medical Sciences, Shahrood, Iran

Mansour Pornoori

Assistant Professor, Department of International Law, Faculty of Law, Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Tehran, Iran

Abstract

This study, entitled *Iran and the Environmental Challenges of the GAP Project: Examining Turkey's Civil Liability under International Environmental Law*, analyzes the non-criminal liability of the Republic of Turkey for the transboundary environmental impacts of

* Corresponding Author: a.jalalian@pnu.ac.ir

How to Cite: Delavarpour, M. (2025). Iran and the Environmental Challenges of the GAP Project: Examining Turkey's Civil Liability under International Environmental Law, *The Islamic Revolution Approach Quarterly*, 19(71), 249-277.

Date Received: 19 December 2024

Date Accepted: 8 May 2025

the GAP project on the Islamic Republic of Iran. The central research question is to what extent Turkey can be held legally responsible, within the framework of international environmental law and based on the theory of civil liability, for the environmental harms inflicted upon Iran. The hypothesis posits that even in the absence of binding bilateral agreements between the two countries, core principles such as strict liability, the precautionary principle, and the no-harm rule provide a legal basis for holding Turkey accountable. The research follows a descriptive-analytical methodology, drawing on international legal instruments, judgments of the International Court of Justice, and empirical data concerning the environmental consequences of the GAP project for Iran. The findings reveal that Turkey has neglected its obligations arising from civil liability, failing to implement compensatory measures, conduct joint environmental assessments, or engage in preventive cooperation. Consequently, the Islamic Republic of Iran is legally entitled to pursue international legal remedies and seek compensation for the environmental damages incurred.

Keywords: Civil liability, GAP project, Iran, Turkey, international environmental law, strict liability, precautionary principle.

Introduction

The interaction between national development projects and transboundary environmental protection remains one of the most contentious issues in international law. The Southeastern Anatolia Project (GAP), launched by Turkey in the 1970s, exemplifies this challenge. Designed as a massive multi-dam and irrigation initiative on the Tigris and Euphrates Rivers, GAP has altered hydrological flows and ecosystem stability across the Middle East. For Iran—though not a direct riparian state—its ecological consequences have been severe. The desiccation of border wetlands such as Hoor al-Azim, the intensification of dust storms in Khuzestan and Ilam provinces, and the loss of agricultural productivity have undermined environmental security and public health.

This study investigates Turkey's civil (non-criminal) liability for these transboundary damages under international environmental law. It argues that Turkey's unilateral conduct violates the principles of equitable and reasonable utilization, due diligence, and non-harm that govern shared natural resources. The paper situates its argument

within the broader evolution of international law from fault-based state responsibility to **strict liability** mechanisms, emphasizing the preventive and compensatory dimensions of environmental governance.

Materials and Methods

The research adopts a **descriptive–analytical** and **comparative legal** methodology. It relies on doctrinal analysis of international legal instruments, including the **1997 UN Convention on the Non-Navigational Uses of International Watercourses**, the **ILC Draft Articles on Prevention of Transboundary Harm (2001)**, and case law from the **International Court of Justice (ICJ)**—notably *Gabčíkovo–Nagymaros* (1997), *Pulp Mills on the River Uruguay* (2010), and *Costa Rica v. Nicaragua* (2018). Domestic and regional studies were reviewed to assess ecological, social, and economic impacts of GAP on downstream environments. Iranian academic and governmental reports—particularly those from the Department of Environment—provided empirical evidence of the project’s transboundary effects. The analysis triangulates these findings with secondary literature from international scholars (Birnie, Boyle, Sands, Redgwell, Crawford, Simma) to evaluate the normative evolution of civil liability in environmental law. Through this approach, the research distinguishes **civil liability** from **state responsibility**: the former centers on compensation for damages irrespective of fault, while the latter depends on proving breach of an international obligation. The GAP case thus becomes a legal laboratory for testing the boundaries between these two regimes.

Discussion

The study finds that Turkey’s conduct satisfies the elements necessary to invoke **strict civil liability** under international environmental law. The first element—**occurrence of environmental harm**—is established through measurable loss of water flow, wetland shrinkage, and increased air pollution in western Iran. The second element—**causal connection**—is supported by hydrological data showing a 40–80% reduction in the downstream flow of the Tigris and Euphrates following dam construction. The third element—**failure to take preventive measures**—is demonstrated by Turkey’s refusal to conduct joint Environmental Impact Assessments (EIAs) or to engage in cooperative consultation with affected states. Unlike classical

responsibility, civil liability does not require proof of wrongful intent or negligence. It suffices that the activity—here, large-scale dam construction and diversion of international rivers—was inherently hazardous and that its consequences transcended national borders. This aligns with the principle of *objective responsibility* reflected in the CLC 1992 (Civil Liability for Oil Pollution), the Vienna Convention on Civil Liability for Nuclear Damage, and the EU Environmental Liability Directive (2004/35/EC). Moreover, Turkey's actions contravene the **precautionary principle**, which obliges states to take preventive action even in the absence of full scientific certainty. The failure to assess potential harms before constructing massive hydraulic infrastructures exemplifies disregard for Principle 15 of the **Rio Declaration (1992)**. The **no-harm rule**, recognized as customary international law, reinforces this obligation; as the ICJ held in *Pulp Mills* and *Gabčíkovo–Nagymaros*, states must ensure that activities within their jurisdiction do not cause significant environmental harm to other states. By continuing the GAP project without prior notification or cooperative management, Turkey has breached both procedural and substantive environmental duties. This neglect not only undermines regional ecological stability but also threatens human security—manifested in public health crises, displacement, and agricultural decline across Iran's western provinces. In light of the **civil liability doctrine**, Turkey bears an obligation to **compensate** for the transboundary damages resulting from GAP. Compensation mechanisms may include direct financial payments, ecological restoration projects, or the establishment of a bilateral environmental compensation fund. Such measures correspond with Article 36 of the **ILC Draft Articles on State Responsibility (2001)**, which mandates full reparation—material or in-kind—for injury caused by internationally wrongful acts or harmful consequences of hazardous activities.

Conclusion

This study concludes that Turkey's implementation of the Southeastern Anatolia Project (GAP) has generated transboundary environmental harm to Iran that meets the criteria for **civil liability** under international environmental law. The principle of **strict (objective) responsibility**, reinforced by the **precautionary principle** and the **no-harm rule**, establishes a compelling legal basis for holding Turkey accountable even in the absence of explicit bilateral treaties.

Iran, therefore, possesses both legal and diplomatic instruments to pursue redress. Possible strategies include:

1. Invoking the customary principles codified in the 1997 Watercourses Convention and the ILC Draft Articles;
2. Presenting scientific documentation of harm to international organizations such as UNEP, ESCWA, and the International Court of Justice;
3. Initiating regional cooperation with Iraq and Syria to establish a joint transboundary water management regime;
4. Proposing a bilateral compensation and restoration fund modeled on international precedents like the International Oil Pollution Compensation Funds (IOPCF).

Ultimately, the case underscores a critical evolution in international environmental governance: from reactive state responsibility to proactive civil liability emphasizing prevention, restoration, and cooperation. For Iran, pursuing Turkey's liability under this framework not only advances environmental justice but also strengthens its normative position within the international legal system dedicated to protecting shared ecological resources.

مقدمه

در دهه های اخیر، توسعه پروژه های کلان توسط دولت ها، به ویژه در زمینه بهره برداری از منابع طبیعی مشترک، موجب افزایش نگرانی های زیست محیطی و شکل گیری منازعات فرامرزی شده است. در این میان، پروژه توسعه جنوب شرقی آناتولی (گاپ) در ترکیه، به عنوان یکی از بزرگ ترین طرح های مهار و انتقال منابع آب و خاک در منطقه خاورمیانه، با احداث مجموعه ای از سدها و شبکه های آبیاری بر بستر رودخانه های بین المللی دجله و فرات، پیامدهای زیست محیطی گسترده ای را برای کشورهای پایین دست، از جمله ایران، به همراه داشته است. کاهش شدید جریان آب ورودی به خاک ایران، خشکی تالاب های مرزی مانند هورالعظیم، تشدید پدیده گردوغبار، نابودی پوشش گیاهی در نواحی غربی کشور، و تهدید سلامت عمومی در مناطق مرزی، از جمله پیامدهای مستقیم این پروژه بر اکوسیستم ایران به شمار می روند. با توجه به نبود رژیم حقوقی الزام آور میان ایران و ترکیه در زمینه استفاده از منابع مشترک آبی، این پرسش اساسی مطرح می شود که دولت ترکیه، از منظر حقوق بین الملل، چه مسئولیتی در قبال آثار زیست محیطی فرامرزی این پروژه بر عهده دارد؟ پژوهش حاضر در پاسخ به این پرسش، با تکیه بر چارچوب مفهومی ضمانت مدنی، به بررسی مبنای و بسترهای حقوقی مسئولیت دولت ها در قبال خسارات زیست محیطی ناشی از فعالیت های پرریسک فرامرزی می پردازد. برخلاف رژیم سنتی مسئولیت بین المللی که مستلزم اثبات تقصیر یا نقض تعهدات بین المللی است، نظریه ضمانت مدنی صرف وقوع خسارت، وجود رابطه علیت و عدم اتخاذ تدابیر پیشگیرانه را برای تحقق مسئولیت کافی می داند. در مورد پروژه گاپ، دولت ترکیه نه تنها از انجام ارزیابی زیست محیطی مشترک با ایران خودداری کرده، بلکه هیچ گونه سازوکار جبرانی، اطلاع رسانی، گفت و گو یا همکاری منطقه ای مؤثری را نیز نپذیرفته است. این رویکرد، زمینه ساز نادیده انگاری عدالت زیست محیطی در روابط دوجانبه و منطقه ای شده و ضرورت بهره گیری جمهوری اسلامی ایران از ظرفیت های حقوق بین الملل برای دفاع از منافع محیط زیستی خود را برجسته ساخته است. از همین رو، پژوهش حاضر با هدف تبیین جایگاه و کارکرد نظریه ضمانت مدنی در حل و فصل منازعات زیست محیطی، به بررسی امکان مطالبه جبران خسارت توسط ایران، بر مبنای اصول عرفی، معاهده ای و رویه ای در نظام حقوق بین الملل محیط زیست می پردازد.

۲- پیشینه تحقیق

کاظمی (۱۴۰۱) در پژوهشی به بررسی پروژه های گاپ و داب ترکیه از منظر حقوق بین الملل و نقش رسانه ها پرداخته و با بهره گیری از چارچوب نظری «حقوق بین الملل محیط زیست» و «حقوق بشر زیست محیطی»، به ویژه اصل منع استفاده زیان بار از محیط زیست،

به تحلیل ابعاد نقض حقوق بین‌الملل در این پروژه‌ها می‌پردازد. یافته‌های او نشان می‌دهد که اجرای گاپ و داپ با قواعد عرفی بین‌المللی، از جمله کنوانسیون‌های رامسر، اسپو، آرهوس و اعلامیه استکهلم، مغایرت دارد و حقوق بشر زیست‌محیطی و فرهنگی، به‌ویژه حق دسترسی به آب و هوای سالم، را نقض می‌کند. وی تأکید دارد که رسانه‌های فرامرزی می‌توانند با تبیین ابعاد حقوقی و انسانی این تخلفات، نقش مؤثری در توقف این پروژه‌ها ایفا کنند.

صادقیان و همکاران (۱۴۰۱) در پژوهشی به بررسی دیپلماسی آب ایران در حوزه آبریز دجله و فرات و منطقه میان‌رودان پرداختند. این مطالعه با تمرکز بر پیامدهای امنیتی، اقتصادی و زیست‌محیطی سدسازی‌های ترکیه، به این نتیجه رسید که مهار منابع آبی دجله و فرات توسط سه کشور ترکیه، عراق و سوریه، باعث تخریب اکوسیستم خلیج فارس، خشک شدن تالاب‌های تاریخی بین‌النهرین، افزایش ریزگردها، مهاجرت جمعیت‌های محلی و بروز بحران‌های زیست‌محیطی برای ایران خواهد شد. اگرچه ایران سهم مستقیمی در منابع آبی این حوزه ندارد، اما به دلیل مجاورت جغرافیایی، آسیب‌پذیری بالایی در برابر اثرات پروژه گاپ دارد. از جمله این آثار می‌توان به نفوذ ریزگردها به عمق کشور و تشدید مشکلات اقلیمی در جنوب غربی ایران اشاره کرد. نویسندگان همچنین به نقش تاریخی آب به‌عنوان منبع همکاری و منازعه اشاره کرده و دیپلماسی منطقه‌ای فعال و کل‌نگر را برای مقابله با بحران پیشنهاد می‌کنند.

وئیت (۲۰۰۸) در «مسئولیت دولت‌ها در قبال خسارات ناشی از تغییرات اقلیمی» می‌نویسد در گزارش چهارم هیئت بین‌الدول تغییرات اقلیمی^۱ در سال ۲۰۰۷، پیامدهای متعددی برای تداوم انتشار گازهای گلخانه‌ای در جو پیش‌بینی شده است؛ از جمله از دست رفتن زمین و دارایی، آسیب‌های بهداشتی و زیست‌محیطی، تهدیدهای امنیت انسانی و تلفات احتمالی جانی. این مقاله در پی پاسخ به این پرسش است که آیا و چگونه حقوق بین‌الملل می‌تواند با چالش‌های جهانی پیچیده‌ای مانند تغییر اقلیم مقابله کند. تمرکز ویژه‌ای بر مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها و ظرفیت آن برای پاسخ به خسارات ناشی از تغییرات اقلیمی وجود دارد. موضوعاتی نظیر الزام به پیشگیری از ضرر، رعایت دقت لازم، رابطه علیت و پیامدهای حقوقی، مورد بررسی قرار می‌گیرند. عدالت، انصاف و امنیت انسانی ایجاب می‌کنند که حقوق بین‌الملل خود را با این چالش‌ها تطبیق دهد.

آتالان (۲۰۰۱) در «پیامدهای تخریب محیط‌زیست بر امنیت: مطالعه موردی حوزه دریاچه آرال و پروژه آناتولی جنوب شرقی (گاپ)» می‌نویسد با توجه به تحولات بنیادین در عرصه

^۱ - IPCC

بین المللی، به ویژه پایان جنگ سرد، برداشت های سنتی از مفهوم امنیت در روابط بین الملل دیگر پاسخ گوی نامنی های نوظهور نیستند. تنوع مسائل و بازیگران موجب ضرورت بازتعریف تهدید شده است، به گونه ای که تهدید دیگر صرفاً در قالب تهدیدات نظامی متعارف از سوی بازیگران دولتی خارجی علیه دولت معنا نمی شود. این تغییرات مستلزم گسترش دستورکار امنیتی برای پوشش دادن سایر عوامل نامنی زا، به ویژه تهدیدات زیست محیطی است. همچنین این تحولات، تعمیق مفهوم امنیت را ایجاب می کند؛ به گونه ای که امنیت دیگر محدود به دولت نیست، بلکه شامل بازیگران غیردولتی، به ویژه امنیت فردی نیز می شود. این مطالعه، مفاهیم فوق و دستورکار جدید امنیت را از طریق بررسی دو مطالعه موردی روشن می سازد: حوزه دریاچه آرال و پروژه آناتولی جنوب شرقی ترکیه (گاپ). این دو نمونه، چگونگی پیوند میان تخریب محیط زیست و ایجاد نامنی های اقتصادی، اجتماعی و انسانی را نشان می دهند و لزوم توجه به رویکردهای چندسطحی در تحلیل امنیتی را تأیید می کنند.

اونور (۱۹۹۷) در « پروژه توسعه یکپارچه آناتولی جنوب شرقی (گاپ) در ترکیه: مروری بر مسائل پایداری» معتقد است پروژه توسعه یکپارچه آناتولی جنوب شرقی یکی از بزرگ ترین طرح های توسعه منطقه ای در ترکیه است که با هدف ارتقاء سطح زندگی حدود شش میلیون نفر در منطقه ای به وسعت ۷۵ هزار کیلومتر مربع اجرا شده است. این پروژه از دهه ۱۹۷۰ به عنوان طرح توسعه منابع آب و زمین آغاز شد و در دهه ۱۹۸۰ به برنامه ای چندبخشی با رویکرد توسعه اجتماعی-اقتصادی تبدیل گردید. GAP شامل ساخت ۲۲ سد، ۱۹ نیروگاه برق آبی و آبیاری ۱،۷ میلیون هکتار زمین است. حوزه هایی مانند کشاورزی، زیرساخت شهری، بهداشت، آموزش و جنگل داری را پوشش می دهد. این طرح تلاش می کند توسعه پایدار را از طریق مدیریت یکپارچه منابع و کاهش پیامدهای زیست محیطی دنبال کند.

نوآوری تحقیق

نوآوری اصلی این تحقیق، پرداختن به مسئولیت ضمنی دولت ترکیه در قبال آثار زیست محیطی فرامرزی پروژه گاپ بر ایران است؛ موضوعی که تاکنون در هیچ یک از پژوهش های داخلی و خارجی به صورت مستقیم و ساختارمند مورد بررسی قرار نگرفته است. در حالی که اغلب مطالعات پیشین پیرامون گاپ بر ابعاد ژئوپلیتیکی، آبی یا زیست محیطی متمرکز بوده اند، این تحقیق برای نخستین بار با تکیه بر چارچوب نظری ضمانت مدنی و نه صرفاً مسئولیت بین المللی، نشان می دهد که صرف وقوع خسارت زیست محیطی، فارغ از اثبات تقصیر یا نقض تعهد، می تواند مبنای الزام دولت ترکیه به جبران خسارت باشد. این رویکرد با استناد به اصولی چون «مسئولیت عینی»، «اصل احتیاط» و «الزامات جبران» گامی نو در تحلیل حقوقی پروژه گاپ محسوب می شود و افق جدیدی برای استیفای حقوق ایران در مجامع بین المللی می گشاید.

۳- مسئولیت ضمانت مدنی دولت

در نظم حقوقی بین‌المللی، یکی از بنیادی‌ترین سازوکارها برای تضمین احترام به قواعد و تعهدات میان دولت‌ها، نهاد مسئولیت بین‌المللی است. این نهاد نه تنها پاسخی به نقض تعهدات بین‌المللی محسوب می‌شود، بلکه ابزاری برای بازگرداندن نظم مختل شده، تأمین عدالت و جلوگیری از تکرار اقدامات متخلفانه نیز به شمار می‌آید. مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها از منظر حقوق عمومی جهانی، معطوف به حفظ روابط پایدار، جلوگیری از سوءاستفاده از قدرت حاکمیتی، و حمایت از ارزشهایی است که از مرزهای صرفاً قراردادی فراتر می‌روند. در ابتدا لازم است تمایز میان دو مفهوم مهم مسئولیت و ضمانت مدنی مورد بررسی قرار گیرد.

۳-۱ تمایز و تعامل میان ضمانت مدنی^۱ و مسئولیت بین‌المللی^۲

در حقوق بین‌الملل، گرچه واژگان «ضمانت مدنی» و «مسئولیت بین‌المللی» گاه مترادف به کار می‌روند، اما از حیث مبنا، هدف و سازوکار تفاوت‌های مهمی دارند. مسئولیت بین‌المللی بر نقض تعهدات بین‌المللی متکی است و تحقق آن مستلزم اثبات قصور یا نقض قواعد الزام‌آور توسط دولت‌هاست (Orlando, 2009:247). در مقابل، ضمانت مدنی بر الگوی مسئولیت بدون تقصیر استوار است و صرف وقوع یک حادثه زیست محیطی یا تحقق ریسک می‌تواند مبنای جبران خسارت باشد (Jenks, 1966 Goldie, 1965). در عمل، مرز میان این دو مفهوم به ویژه در دعاوی زیست محیطی دچار همپوشانی شده است. برای نمونه، دیوان بین‌المللی دادگستری در پرونده فعالیت‌های نیکاراگوئه، در عین پذیرش مسئولیت بین‌المللی دولت، در ارزیابی غرامت از معیارهای ضمانت مدنی بهره گرفت (ICJ Reports, 2018, paras. 74-95). همچنین کنوانسیون‌هایی مانند CLC 1992 سازوکار ترکیبی را پیش‌بینی کرده‌اند، به طوری که هم اپراتور اقتصادی و هم دولت در معرض مسئولیت قرار می‌گیرند. نویسندگانی چون کرافورد، سیما و دوپی تأکید دارند که مسئولیت و ضمانت دو رکن مکمل نظم حقوق بین‌الملل‌اند: مسئولیت، تضمین احترام به قواعد الزام‌آور است؛ در حالی که ضمانت مدنی، پاسخگوی نیاز به جبران خسارت در موارد دشوارتر اثبات تخلف می‌شود (Crawford, 2010; Simma, 2011). در مجموع، تعامل این دو مفهوم در اسناد و رویه‌های بین‌المللی، بیانگر گرایش به سمت نظامی منعطف‌تر، مشارکتی‌تر و عدالت‌محورتر برای حفاظت از محیط‌زیست و تأمین عدالت فراملی است. بررسی عناصر مسئولیت بین‌المللی، مانند نقض تعهدات، انتساب، توقف، جبران و وظیفه مراقبت، نشان

^۱ - Liability

^۲ - Responsibility

می دهد که نظام حقوقی بین الملل به سوی شفافیت بیشتر در پاسخ به بحران های جهانی گام برمی دارد.

۲-۳ مسئولیت ضمنی دولت

در نظام حقوق بین الملل، مسئولیت مدنی دولت ها به عنوان یکی از ابزارهای مهم در پاسخگویی نسبت به خسارات زیست محیطی، جایگاهی ویژه یافته است. برخلاف مسئولیت کیفری که عمدتاً متوجه افراد است، مسئولیت مدنی متضمن پاسخگویی دولت ها در برابر آسیب به سایر دولت ها، اشخاص یا منابع طبیعی می باشد. رودال تأکید دارد که مسئولیت مدنی در حوزه محیط زیست، ترکیبی از قواعد سنتی و نهادهای نوینی همچون بیمه، صندوق های جبرانی و نهادهای فنی را شامل می شود (Rudall, 2024: 121). یکی از چالش های اساسی در این حوزه، تمایز مفهومی بین «مسئولیت بین المللی» و «ضمانت مدنی» است؛ در حالی که اولی مبتنی بر نقض تعهدات است، دومی صرف وقوع خسارت را مبنا قرار می دهد (Crawford, 2010; Simma, 2011). مسئولیت مدنی نه تنها به مثابه سازوکار پاسخگویی بلکه ابزاری برای پیشگیری نیز به شمار می رود. با افزایش فعالیت های صنعتی فرامرزی و نبود نظام جهانی هماهنگ، مسئولیت مدنی می تواند خلاهای موجود در نظام مسئولیت بین المللی را پر کند.

۱-۲-۳ تحول و ویژگی های کلیدی ضمانت مدنی

ضمانت مدنی به عنوان مفهومی نسبتاً نو در حقوق بین الملل محیط زیست، بر مبنای «مسئولیت عینی» و فارغ از تقصیر شکل گرفته است. در این ساختار، صرف وقوع حادثه کافی است تا تعهد به جبران فعال شود. حوادثی نظیر چرنوبیل، تری مایل آیلند یا نفت کش توری کانیون، جامعه بین المللی را به سمت پذیرش چنین نظامی سوق دادند. ضمانت مدنی بر جبران خسارت تمرکز دارد، نه بر مجازات، و با ابزارهایی چون بیمه اجباری، صندوق های جبرانی و تعیین سقف مسئولیت تقویت می شود. اصولی چون «احتیاط» نیز این ساختار را پشتیبانی می کنند. در سطح منطقه ای، دستورالعمل اتحادیه اروپا (EC۳۵/۲۰۰۴) بر اصل «آلوده کننده می پردازد» استوار است و اپراتورها را ملزم به اقدام فوری برای جبران خسارت می سازد. در مجموع، ضمانت مدنی پاسخی سریع، پیشگیرانه و جبران محور در قبال خسارات زیست محیطی است (Basse, 2001).

۲-۲-۳ ظهور رژیم های ضمانت مدنی در سطح بین المللی

نظام بین الملل برای پاسخ به نیازهای جدید زیست محیطی، به تدریج رژیم های ویژه ضمانت مدنی را توسعه داده است. این رژیم ها، بر مبنای مسئولیت بدون تقصیر، صرف وقوع خسارت را کافی می دانند.

۱-۲-۲-۳ رژیم فعالیت های هسته ای

دو رژیم عمده در این حوزه وجود دارد: رژیم کشورهای OECD (کنوانسیون پاریس و مکمل بروکسل) و رژیم آژانس انرژی اتمی (کنوانسیون وین، پروتکل ۱۹۹۷ و CSC) در رژیم پاریس، اپراتور تنها مسئول حوادث تلقی شده و مسئولیت او مطلق و محدود به زمان و مبلغ مشخص است. دادگاه‌های ملی صلاحیت انحصاری دارند. در رژیم وین نیز مسئولیت اپراتور مطلق است ولی سقف غرامت بسته به قوانین داخلی متفاوت است CSC. با ایجاد صندوق جبرانی بین‌المللی و گسترش دامنه خسارات، کارکرد مکملی دارد. این رژیم‌ها خسارات زیست‌محیطی، اقدامات پیشگیرانه و زیان‌های اقتصادی را در بر می‌گیرند.

۲-۲-۲-۳ رژیم آلودگی نفتی

کنوانسیون مسئولیت مدنی در قبال خسارات ناشی از آلودگی نفتی^۱ (۱۹۶۹)، اصلاح ۱۹۹۲ و (۲۰۰۰) مسئولیت مدنی را به‌طور انحصاری برعهده مالک کشتی قرار داده و الزام به بیمه و تعیین سقف مسئولیت دارد. برای تکمیل پرداخت، صندوق‌های بین‌المللی جبران خسارت (۱۹۷۱، ۱۹۹۲، ۲۰۰۳) ایجاد شدند که نقش حیاتی در حوادثی چون اریکا^۲ و پرستیژ^۳ ایفا کردند. این رژیم به دلیل کارآمدی در اجرا، الگویی برای سایر حوزه‌ها شده است (Göran Skogh, 2003: 287).

۳-۲-۲-۳ رژیم جابه‌جایی پسماندهای خطرناک

رژیم مسئولیت بین‌المللی خاص دیگری که به‌طور بخشی تنظیم شده، مربوط به انتقال‌های فرامرزی پسماندهای خطرناک است. در این زمینه، پروتکل ۱۹۹۹ درباره مسئولیت و جبران خسارت ناشی از انتقال‌های فرامرزی پسماندهای خطرناک و دفع آنها، که به کنوانسیون بازل ۱۹۸۹ درباره کنترل انتقال‌های فرامرزی پسماندهای خطرناک و دفع آنها پیوست شده است، به نوع خسارات زیست‌محیطی اشاره کرده و برای مسئولیت مالی در صورت بروز حادثه مقرراتی وضع کرده است. با این حال، باید توجه داشت که این پروتکل تنها زمانی لازم‌الاجرا خواهد شد که ۲۰ کشور آن را تصویب کرده باشند؛ امری که تا زمان نگارش این متن در سال ۲۰۲۴ هنوز محقق نشده است (UNEP, 1999).

^۱ - Civil Liability Convention

^۲ - حادثه اریکا (Erika) مربوط به غرق شدن یک نفت‌کش فرانسوی در دسامبر ۱۹۹۹ در نزدیکی سواحل غربی فرانسه است. این حادثه باعث نشت گسترده نفت خام در اقیانوس اطلس شد که یکی از شدیدترین آلودگی‌های نفتی در اروپا به‌شمار می‌آید و به خسارات گسترده زیست‌محیطی منجر شد.

^۳ - در نوامبر ۲۰۰۲، نفت‌کش پرستیژ (Prestige) در سواحل شمال غربی اسپانیا دچار شکست بدنه شد و هزاران تن نفت به دریا نشت کرد. این فاجعه موجب آلودگی شدید زیست‌محیطی در منطقه گالیسیا شد و دولت اسپانیا و اتحادیه اروپا را وادار به بازنگری در سیاست‌های ایمنی دریایی کرد.

این پروتکل تمام مراحل انتقال فرامرزی پسماندها، از بارگیری تا وسایل حمل و نقل، صادرات/واردات و دفع نهایی را در بر می گیرد. رژیم مزبور خسارات ناشی از چنین جابه جایی هایی را تحت پوشش قرار می دهد. طبق این پروتکل، خسارت شامل موارد زیر است: از دست دادن جان یا آسیب جسمی، خسارت یا از دست دادن اموال، هرگونه زیان درآمدی که در نتیجه آسیب زیست محیطی رخ دهد، هزینه های مربوط به اقدامات ترمیمی، و همچنین هزینه های اقدامات پیشگیرانه برای جلوگیری از آسیب به محیط زیست.

۳-۲-۴ مسئولیت در منطقه

در مناطق خارج از صلاحیت ملی، مانند کف اقیانوس ها، کنوانسیون سازمان ملل متحد درباره حقوق دریاها مسئولیت دولت ها را برای جلوگیری از آسیب های زیست محیطی مشخص کرده، اما سازوکارهای جبرانی شفاف ندارد. مفهوم «منطقه» در حقوق بین الملل دریاها به بخش هایی از بستر دریاها و اقیانوس ها اطلاق می شود که خارج از صلاحیت سرزمینی کشورها قرار دارد و مطابق با ماده ۱۳۶ کنوانسیون حقوق دریاها، میراث مشترک بشریت تلقی می شود. در همین راستا، رژیم خاصی برای فعالیتهای انجام شده در این مناطق طراحی شده است که مسئولیت کشورها و نهادهای فعال در استخراج منابع معدنی، علمی و صنعتی را تحت نظم خاصی قرار می دهد. در مرحله نخست، کنوانسیون ۱۹۸۲ UNCLOS با تأکید بر حفظ محیط زیست دریایی، چارچوب کلی مسئولیت را تعیین کرده است. مواد ۱۹۲ تا ۱۹۶ این کنوانسیون کشورها را ملزم به اتخاذ اقدامات پیشگیرانه، همکاری علمی و فناوری، و رعایت اصول احتیاط آمیز در مواجهه با خطرات زیست محیطی در دریاهای آزاد کرده است (Birnie et al, 2009:508).

با این حال، تنظیم فعالیتهای عملی در منطقه، بویژه در زمینه استخراج منابع معدنی کف اقیانوس، تحت نظارت «سازمان بین المللی بستر دریا» انجام می شود. این سازمان وظیفه دارد مقررات فنی، مالی و زیست محیطی را برای عملیات معدنی تدوین کند و مجوزهای بهره برداری را صادر نماید. در این میان، کشورهایی که به صورت مستقیم یا غیرمستقیم از فعالیتهای شرکتهای دارای تابعیتشان منتفع می شوند، ملزم به نظارت، گزارش دهی و تضمین رعایت استانداردهای بین المللی هستند. با وجود این ترتیبات، هنوز ساختار دقیق و الزام آور برای جبران خسارات زیست محیطی ناشی از این فعالیتهای بویژه در صورت ورود آسیب به منابع ژنتیکی یا اکوسیستم های اعماق دریا، وجود ندارد (Redgwell, 2019:446-454).

^۱- UNCLOS

^۲- UNCLOS

۳-۲-۵ تحولات هنجاری در حوزه ضمانت مدنی برای خسارات

زیست محیطی

تحولات هنجاری اخیر نشان می‌دهد که ضمانت مدنی در حال تبدیل شدن به بخش جدایی‌ناپذیر از حقوق بین‌الملل محیط‌زیست است. گسترش اصل «مسئولیت بدون تقصیر»، تقویت اصل احتیاط، شناسایی محیط‌زیست به عنوان نفع مشترک بشری، و ارتقاء مفهوم خسارات غیرمالی، از مهم‌ترین تحولات محسوب می‌شوند. نهادهایی چون ILC و دادگاه‌های بین‌المللی، با تکیه بر رویه‌ها و نظریه‌پردازی‌ها، مسیر را برای عرفی‌سازی این اصول فراهم کرده‌اند. همچنین، مفهوم *erga omnes* در این حوزه نیز تقویت شده و مسئولیت زیست محیطی را به یک تعهد عام تبدیل کرده است.

۳-۲-۶ ضمانت مدنی در رویه‌های منطقه‌ای: نگاهی به دستورالعمل

اروپایی مسئولیت زیست محیطی

اتحادیه اروپا در دستورالعمل EC۳۵/۲۰۰۴، چارچوبی جامع برای مسئولیت زیست محیطی ایجاد کرده که بر اصل «آلوده‌کننده می‌پردازد» و مسئولیت بدون تقصیر استوار است. این دستورالعمل فعالیت‌های خطرناک را ملزم به جبران خسارت، بازگردانی وضعیت سابق، و اتخاذ اقدامات معادل می‌سازد. تعریف دقیق از خسارت زیست محیطی، مکانیسم‌های نظارت، الزام به بیمه، و مشارکت عمومی از ویژگی‌های مهم این سند هستند. اگرچه چالش‌هایی چون تفاوت در ظرفیت نهادی و تفاسیر وجود دارد، اما این مدل الگویی برای سازوکارهای منطقه‌ای محسوب می‌شود. در مجموع، ساختار ضمانت مدنی در حقوق بین‌الملل محیط‌زیست با گسترش ابزارهای فنی، نهادهای تخصصی و اصول جدید، در حال تقویت است. این روند ضمن تکمیل سازوکارهای سنتی مسئولیت بین‌المللی، راه را برای تحقق عدالت زیست محیطی هموارتر کرده است.

۴- پروژه گاپ و آثار آن بر کشورهای پائین دست

پروژه گاپ یا «پروژه آناتولی جنوب شرقی»، یکی از گسترده‌ترین برنامه‌های عمرانی و توسعه‌ای ترکیه است که از دهه ۱۹۷۰ با هدف توسعه اقتصادی، اجتماعی و زیربنایی مناطق جنوب شرقی این کشور طراحی شده و تاکنون بخش عمده آن اجرایی گردیده است. این پروژه شامل ساخت بیش از ۲۲ سد، ۱۹ نیروگاه برق آبی، شبکه‌های عظیم آبیاری و زیرساخت‌های کشاورزی در حوضه رودخانه‌های فرات و دجله است (ذکی و اسدالهی، ۱۴۰۱). هدف اولیه این پروژه، ارتقاء شاخص‌های رفاه در مناطق کم‌برخوردار، افزایش ظرفیت تولید انرژی و توسعه کشاورزی مکانیزه اعلام شده است (اکبری و مشهدی، ۱۴۰۰). اما آنچه پروژه گاپ را از سطح یک طرح ملی توسعه‌ای فراتر می‌برد، آثار زیست محیطی و ژئوپلیتیکی فرامرزی آن است. رودخانه‌های دجله و فرات از مهم‌ترین رودهای بین‌المللی خاورمیانه هستند

که علاوه بر ترکیه، کشورهای سوریه، عراق و تا حدودی ایران را نیز تحت تأثیر قرار می دهند. با اجرای پروژه گاپ، جریان طبیعی این رودها به شدت کاهش یافته است؛ به گونه ای که میزان ورودی آب به کشورهای پایین دست بین ۴۰ تا ۸۰ درصد افت نشان داده است (فرهادی، ۱۴۰۱: ۱۰۷). در نتیجه این کاهش، تالاب های مرزی مانند هورالعظیم و بخش هایی از شادگان در ایران دچار خشکی یا پسروری شدید شده اند؛ امری که به تخریب زیستگاه های آبی، مهاجرت پرندگان، و بروز پدیده گردوغبار در استان های خوزستان، ایلام و کرمانشاه منجر شده است (حیدرزاده و حاجی مینه، ۱۴۰۳: ص. ۱۰۲). بررسی های انجام شده نشان می دهد که خشک شدن تالاب ها، به ویژه در دهه ۱۳۹۰، همبستگی مستقیمی با کاهش جریان آب از خاک ترکیه دارد (ذکی و اسدالهی، ۱۴۰۱: ۱۱۱). افزون بر آن، احداث پی در پی سدهای بزرگ از جمله سد آتاتورک، که خود یکی از بزرگ ترین سدهای خاورمیانه است، موجب تغییرات اکولوژیکی در مقیاس منطقه ای شده است؛ از جمله تغییر الگوی بارندگی، افزایش بیابانزایی، کاهش سطح پوشش گیاهی، و تهدید امنیت آبی و غذایی ساکنان مناطق پایین دست (اکبری و مشهدی، ۱۴۰۰: ۱۵۵). این پیامدها تنها به حوزه اکولوژی محدود نمی شود، بلکه اثرات انسانی آن نیز قابل توجه است: افزایش نرخ مهاجرت روستایی، کاهش اشتغال کشاورزی، افت درآمد خانوارهای مرزی و افزایش بیماری های تنفسی در ایران، بخشی از تبعات انسانی این پروژه هستند (زمانی و برلیان، ۱۳۹۹: ۸۸).

نکته مهم این است که ترکیه در مراحل برنامه ریزی و اجرای پروژه گاپ، هیچ گونه ارزیابی اثرات زیست محیطی مشترک با کشورهای همسایه از جمله ایران انجام نداده است؛ در حالی که بر اساس اصول حقوق بین الملل محیط زیست، به ویژه ماده ۱۲ پیش نویس «مواد مربوط به پیشگیری از آسیب فرامرزی» و نیز اصول مندرج در کنوانسیون ۱۹۹۷ استفاده های غیرکشتیرانی از رودخانه های بین المللی، دولت ها موظف اند پیش از اجرای پروژه هایی با آثار فرامرزی، به ارزیابی مشترک و اطلاع رسانی قبلی اقدام کنند (حسینی، ۱۴۰۲: ۹۴).

از نظر حقوقی، رفتار ترکیه مصداق نقض اصل عدم ورود ضرر و اصل استفاده منصفانه و معقول از منابع مشترک آبی است. این اصول به عنوان بخشی از حقوق بین الملل عرفی شناخته شده اند و در رویه دیوان بین المللی دادگستری نیز مورد استناد قرار گرفته اند (رضایی و جلالیان، ۱۳۹۷). بنابراین می توان گفت که پروژه گاپ، با وجود اهداف توسعه ای آن در داخل ترکیه، در سطح منطقه ای به ویژه برای ایران، تهدیدی ساختاری برای امنیت زیست محیطی، سلامت عمومی، و ثبات اقتصادی محسوب می شود. این وضعیت، نه تنها ضرورت تدوین رژیم حقوقی الزام آور در زمینه مدیریت منابع آب فرامرزی را دوچندان می سازد، بلکه مستندات محکمی برای استناد به مسئولیت دولت ترکیه در چارچوب ضمانت مدنی بین المللی در اختیار جمهوری اسلامی ایران قرار می دهد.

۵- مسئولیت مدنی دولت ترکیه در قبال ایران در چارچوب ضمانت مدنی

در نظام حقوق بین الملل محیط زیست، ضمانت مدنی یکی از مهم ترین ابزارهای حقوقی در پاسخ به آسیب های زیست محیطی فرامرزی به شمار می آید. این نهاد، برخلاف مسئولیت بین المللی کلاسیک که مبتنی بر اثبات نقض تعهدات بین المللی یا عنصر تقصیر است، بر اصل وقوع خسارت ناشی از فعالیت های بالقوه خطرناک استوار است و دولت یا عامل مؤثر را حتی در غیاب تقصیر یا نقض صریح تعهد، ملزم به جبران می داند (Sands et al., 2018: 206). در همین راستا، کمیسیون حقوق بین الملل سازمان ملل در پیش نویس «مواد مربوط به پیشگیری از آسیب فرامرزی ناشی از فعالیت های خطرناک» (ILC, 2001) تصریح می کند که صرف وقوع خسارت کافی است تا الزام به جبران، فعال شود؛ بی آنکه اثبات نیت یا تخلف الزامی باشد.

۱-۵ ضمانت مدنی و اصل مسئولیت عینی در پروژه گاپ نسبت به ایران

در نظام ضمانت مدنی، به ویژه در حوزه حقوق بین الملل محیط زیست، اصل «مسئولیت عینی»^۱ یکی از ارکان بنیادین در پاسخگویی نسبت به آسیب های ناشی از فعالیت های خطرناک محسوب می شود. این اصل برخلاف مفهوم سنتی مسئولیت مبتنی بر تقصیر، صرفاً بر وقوع خسارت تمرکز دارد و بار اثبات عنصر ذهنی مانند نیت یا قصور را از دوش زیان دیده برمی دارد (Birnie et al, 2009:456-457). در اسناد بین المللی متعدد نیز، از جمله در پیش نویس مواد مربوط به پیشگیری از آسیب فرامرزی ناشی از فعالیت های خطرناک (ILC, 2001)، این اصل به عنوان سازوکار مؤثر برای تحقق عدالت زیست محیطی پذیرفته شده است. همچنین در پروتکل های خاصی مانند کنوانسیون جبران خسارت ناشی از فعالیت های هسته ای یا کنوانسیون حمل و نقل دریایی نفت، دولت ها و اپراتورها ملزم به جبران خسارت بدون نیاز به اثبات تقصیر شده اند (Faure & Nollkaemper, 2007). در پروژه گاپ، دولت ترکیه با احداث بیش از ۲۰ سد و توسعه شبکه های گسترده انتقال آب در حوضه دجله و فرات، به صورت مستقیم در جریان طبیعی آب دو رودخانه بین المللی مداخله کرده است. این پروژه که بر مبنای استفاده گسترده و یک جانبه از منابع مشترک طراحی شده، منجر به کاهش چشمگیر دبی آب ورودی به کشورهای پایین دست به ویژه عراق و ایران شده است. ایران اگرچه به طور مستقیم در مسیر رودخانه های دجله و فرات قرار ندارد، اما پیامدهای زیست محیطی ناشی از کاهش حجم آب این دو رود، به ویژه از طریق بی تعادلی هیدرولوژیکی، خشک شدن تالاب های مرزی مانند هورالعظیم، و تشدید بحران ریزگردها،

^۱-Strict Liability

تأثیرات ملموس و قابل سنجشی بر آن داشته است (رستگار و رشیدی، ۱۴۰۲؛ ذکی و اسداللهی، ۱۴۰۱).

بر اساس گزارشات منتشر شده توسط سازمان محیط زیست ایران و مطالعات مشترک با سازمان های بین المللی مانند UNEP، کاهش حجم آب در حوضه های مرزی منجر به نابودی بخشی از تنوع زیستی مناطق غربی کشور، آسیب به منابع کشاورزی، افزایش مهاجرت های اجباری، و تهدید مستقیم سلامت عمومی شده است. این آثار، حتی در نبود اثبات تقصیر ترکیه، می توانند در چارچوب اصل مسئولیت عینی به عنوان مبنای الزام آور برای جبران خسارت تلقی شوند (UNEP, 2021).

در این راستا، عملکرد ترکیه خلاف چندین قاعده بنیادین حقوق بین الملل نیز ارزیابی می شود. نخست، اصل استفاده منصفانه و معقول از منابع مشترک^۱ که در کنوانسیون ۱۹۹۷ استفاده های غیر کشتیرانی از آبراهه های بین المللی تصریح شده، و دولت ها را به بهره برداری به نحوی ملزم می سازد که منجر به سلب حق حیات دیگر دولت ها نشود. دوم، اصل حسن نیت در روابط بین المللی که رفتار ترکیه، به ویژه در خودداری از اطلاع رسانی و عدم مشارکت ایران در تصمیم سازی های زیست محیطی، آن را نقض می کند (جلالیان و رضایی، ۱۳۹۷، ص. ۱۸۳). سوم، اصل عدم ورود ضرر که یک قاعده عرفی تثبیت شده است و دیوان بین المللی دادگستری نیز در پرونده هایی مانند Pulp Mills (2010) و Gabčíkovo–Nagymaros (1997) آن را به رسمیت شناخته است.

عدم انجام ارزیابی های محیط زیستی مشترک و عدم مشورت با کشورهای متاثر، از جمله ایران، خود مصداق ترک فعل در حوزه تعهدات مستمر زیست محیطی تلقی می شود. ترکیه در فرآیند اجرای پروژه گاپ نه تنها اقدامی جهت پیشگیری از پیامدهای فرامرزی انجام نداد، بلکه نسبت به هشدارهای علمی و سیاسی مکرر در سطوح منطقه ای و بین المللی نیز بی توجهی نشان داد. مطابق تحلیل (Simma, 2011)، یکی از مصادیق بارز مسئولیت بدون تقصیر، بی تفاوتی عامدانه در برابر خطرهای قابل پیش بینی و هشدار داده شده است؛ که دقیقاً در مورد ترکیه در پروژه گاپ صدق می کند.

در نتیجه، پروژه گاپ، به دلیل ماهیت پرریسک، وسعت اثرگذاری، و عدم اجرای سازوکارهای پیشگیرانه، می تواند در چارچوب نظریه ضمانت مدنی و به ویژه اصل مسئولیت عینی، مبنای مسئولیت دولت ترکیه در قبال ایران واقع شود. ایران نیز با استناد به مجموعه ای از

^۱ - equitable and reasonable utilization

اصول و رویه‌های حقوقی، از جمله اسناد ILC و رویه‌های دیوان بین‌المللی دادگستری، می‌تواند مطالبه حقوقی جبران خسارات وارد شده را پیگیری نماید.

در نظام حقوق بین‌الملل محیط‌زیست، یکی از تحولات مهم در دهه‌های اخیر، گسترش ابزارهای مالی و حقوقی جبران خسارت در چارچوب ضمانت مدنی است. این ابزارها که شامل بیمه‌های اجباری، صندوق‌های جبرانی، تضمین‌های مالی، و محدودیت‌های سقف مسئولیت می‌شوند، برای مواجهه با فعالیت‌های پرریسک و فرامرزی طراحی شده‌اند و هدف از آنها، تسهیل دسترسی قربانیان به غرامت و پیشگیری از بحران‌های مزمن زیست‌محیطی است (Faure & Nollkaemper, 2007; Birnie, Boyle & Redgwell, 2009). سازوکارهای مذکور در کنوانسیون‌هایی همچون کنوانسیون مسئولیت آلودگی نفتی (CLC 1992)، کنوانسیون وین و پروتکل‌های الحاقی آن در زمینه مسئولیت ناشی از فعالیت‌های هسته‌ای، و همچنین در دستورالعمل EC ۳۵/۲۰۰۴/اتحادیه اروپا درباره مسئولیت زیست‌محیطی، به وضوح تشریح شده‌اند. در تمامی این سازوکارها، رویکرد اصلی آن است که مسئولیت مالی به شکلی سازمان‌یافته و از پیش پیش‌بینی شده تعریف شود تا در صورت بروز حادثه، جبران خسارت بدون پیچیدگی قضایی یا نیاز به اثبات تقصیر انجام گیرد.

در مورد پروژه گاپ، ترکیه در قبال آسیب‌های زیست‌محیطی وارد بر ایران، نه تنها از ایجاد بیمه زیست‌محیطی و صندوق‌های جبران خسارت دوجانبه خودداری کرده، بلکه هیچ نوع توافق مالی دوجانبه یا چندجانبه با کشورهای پایین دست برای مدیریت ریسک و جبران خسارت منعقد نکرده است. این در حالی است که خسارات ناشی از پروژه، شامل کاهش منابع آبی در غرب ایران، از بین رفتن پوشش گیاهی، خشکی تالاب‌های مرزی مانند هورالعظیم، تخریب مزارع و آسیب به دامداری سنتی، اثرات مستقیمی بر کیفیت زندگی و سلامت عمومی داشته و باعث مهاجرت‌های اقلیمی در برخی مناطق مرزی ایران شده است (زمانی و برلیان، ۱۳۹۹؛ حیدرزاده و حاجی‌مینه، ۱۴۰۰). فقدان سازوکارهای مالی در چنین وضعیتی نه تنها با اصل «دسترسی به جبران مؤثر» که در رویه‌های بین‌المللی حقوق بشر نیز آمده، در تعارض است، بلکه اصول پذیرفته شده ضمانت مدنی در سطح بین‌المللی را نیز نقض می‌کند.

در اسناد متعدد حقوقی، از جمله پروتکل جبران خسارت مکمل برای فعالیت‌های هسته‌ای (CSC 1997) و پروتکل ۱۹۹۹ کنوانسیون بازل درباره جابجایی‌های فرامرزی پسماندهای خطرناک، تأکید شده که دولت‌ها باید برای حمایت از قربانیان خسارات فرامرزی، سازوکارهای مالی مؤثر و تضمینی ایجاد کنند. در دستورالعمل اتحادیه اروپا نیز، اپراتورها ملزم به تأمین مالی برای اقدامات جبرانی شده‌اند (Faure, 2009). در این چهارچوب، عملکرد ترکیه مصداق قصور در طراحی ابزارهای ضمانت‌بخش است که در صورت ارجاع به مراجع بین‌المللی، می‌تواند مبنای مسئولیت مدنی تلقی شود.

از منظر نظری، کرافورد^۱ و دوفی^۲ تأکید دارند که در غیاب این ابزارهای مکمل، نظام ضمانت مدنی کارایی خود را از دست می‌دهد و دولت‌ها باید پیش از وقوع خسارت، مکانیسم‌های مالی مناسبی برای پرداخت خسارت فراهم کنند. نبود چنین مکانیسم‌هایی در مورد پروژه گاپ، مصداق نقص ساختاری در رعایت اصول ضمانت مدنی است. همچنین در چارچوب اصول مسئولیت جمعی و تعهدات *erga omnes* در حوزه محیط زیست، می‌توان عملکرد دولت ترکیه را در تعارض با الزامات همبستگی بین‌المللی دانست، به‌ویژه آنکه آسیب‌های ناشی از این پروژه ماهیت فراملی دارند و بر اکوسیستم‌های منطقه‌ای و جهانی اثرگذارند (Sands et al., 2018: 211-214). در نتیجه، ایران این حق را دارد که در قالب ادعای حقوقی علیه ترکیه، خواهان تدوین سازوکارهای مشخص جبران خسارت، مانند صندوق زیست محیطی مشترک، بیمه منطقه‌ای یا مکانیسم‌های مشارکتی مدیریت منابع آبی شود. چنین تقاضاهایی با استناد به رویه دیوان بین‌المللی دادگستری و استانداردهای بین‌المللی جبران خسارت زیست محیطی، کاملاً مشروع و استوارند.

۵-۲ مسئولیت ترکیه بر مبنای اصل احتیاط در قبال ایران

در نظام حقوق بین‌الملل محیط زیست، اصل احتیاط^۳ از جمله اصول نوظهور اما تثبیت شده‌ای است که ناظر بر مدیریت ریسک در شرایط عدم قطعیت علمی است. این اصل، که ابتدا در کنفرانس ریو (Principle 15 of the Rio Declaration, 1992) تثبیت شد، بر این گزاره استوار است که فقدان داده‌های قطعی علمی نباید بهانه‌ای برای تعویق اقدامات پیشگیرانه در قبال تهدیدات جدی زیست محیطی تلقی گردد (Sands et al., 2018: 217-219). بر اساس این اصل، دولت‌ها مکلف‌اند پیش از وقوع آسیب، در قبال اقدامات خود که ممکن است پیامدهای نامطلوبی بر سلامت انسان، تنوع زیستی یا منابع طبیعی داشته باشد، تدابیر احتیاطی اتخاذ نمایند؛ حتی اگر رابطه علیت میان علت و معلول به‌طور کامل علمی اثبات نشده باشد (Birnie et al, 2009: 154).

پروژه گاپ، با در بر داشتن مجموعه وسیعی از سدسازی‌ها، تغییر مسیر جریان رودخانه‌ها، و استخراج بیش از ۲۲ میلیارد متر مکعب آب از منابع مشترک، به‌طور ذاتی ماهیتی پرریسک و بالقوه خطرناک دارد. تحلیل پیامدهای این پروژه برای ایران به‌ویژه در حوزه تالاب‌های مرزی نظیر هورالعظیم، تخریب پوشش گیاهی غرب کشور، تشدید پدیده گردوغبار در خوزستان و ایلام، و تأثیرات بهداشتی ناشی از آن، مؤید تحقق عناصر تهدیدی است که در اسناد بین‌المللی

^۱ - Crawford

^۲ - Dupuy

^۳ - Precautionary Principle

به عنوان مصادیق کاربرد اصل احتیاط شناخته شده‌اند (اکبری و مشهدی، ۱۴۰۰؛ ذکی و اسدالهی، ۱۴۰۱؛ زمانی و برلیان، ۱۳۹۹).

در همین راستا، اسنادی چون پروتکل ناگویا-کوالامپور (2010) که بر مسئولیت مدنی ناشی از موجودات زنده تغییر ژنتیکی یافته تدوین شده، صراحتاً اصل احتیاط را به مثابه قاعده‌ای الزام‌آور شناسایی کرده و مقرر می‌دارد که صرف وجود تهدید احتمالی، کفایت می‌کند تا اپراتورها و دولت‌ها مکلف به اقدامات پیشگیرانه شوند. همچنین، دستورالعمل EC ۳۵/۲۰۰۴/اتحادیه اروپا، اپراتورهای صنعتی را موظف می‌سازد که در مواجهه با هرگونه تهدید به آسیب زیست‌محیطی، فوراً اقدامات جبرانی یا پیشگیرانه را آغاز کنند؛ بدون آن که نیاز به اثبات قطعی خطر باشد (Faure, 2009). بنابراین، دولت ترکیه نمی‌تواند به نبود شواهد علمی قاطع یا ادعای عدم آگاهی برای توجیه فقدان اقدامات پیشگیرانه در قبال ایران استناد کند.

در پرونده‌های بین‌المللی نظیر *Pulp Mills on the River Uruguay (ICJ)* (2010) نیز دیوان بین‌المللی دادگستری بر ضرورت انجام ارزیابی اثرات زیست‌محیطی در مراحل پیش از اجرای پروژه‌های بزرگ تأکید کرده و تصریح نموده است که عدم انجام چنین ارزیابی‌هایی، ناقض تعهدات عرفی و قراردادی دولت‌ها محسوب می‌شود. ترکیه نه تنها از انجام این ارزیابی‌ها خودداری کرده، بلکه مشارکت ایران را نیز در فرآیند تصمیم‌سازی کنار گذاشته است، امری که به وضوح اصل احتیاط را نقض می‌کند (Redgwell, 2019: 441-444).

بر اساس تحلیل‌های نظریه‌پردازانی چون سند و دوفی، اصل احتیاط نه فقط در مرحله اجرای پروژه، بلکه در مراحل تدوین سیاست‌های ملی و برنامه‌ریزی کلان نیز قابل اعمال است و بی‌اعتنایی به هشدارهای علمی، رسانه‌ای و دیپلماتیک، خود نشانه‌ای از بی‌مبالاتی محیط‌زیستی تلقی می‌شود (Dupuy, 2002). بر این مبنای، دولت ترکیه از منظر ضمانت مدنی، در قبال ایران مسئول است؛ زیرا به‌رغم هشدارهای مکرر کارشناسان ایرانی، گزارش‌های بین‌المللی در خصوص وضعیت تالاب‌های مرزی، و اعلام نگرانی از سوی مقامات ایرانی، هیچ‌گونه سازوکار پیشگیرانه‌ای برای کاهش آسیب اتخاذ نکرده است.

در نهایت، استناد به اصل احتیاط، به ایران امکان می‌دهد حتی در نبود یک معاهده دوجانبه الزام‌آور، از طریق قواعد عرفی و نهادهای بین‌المللی، خواستار پاسخگویی و جبران خسارات شود. چراکه همان‌گونه که در نظریه مسئولیت بدون تقصیر در ضمانت مدنی تأکید شده، صرف تحقق تهدیدهای قابل پیش‌بینی، تعهد به مراقبت و پیشگیری را بر دوش دولت‌ها قرار می‌دهد.

۵-۳ لزوم اقدامات جبرانی ترکیه نسبت به ایران

در چارچوب ضمانت مدنی در حقوق بین الملل محیط زیست، تحقق یک آسیب زیست محیطی دولت مسبب را ملزم به اتخاذ تدابیر جبرانی می سازد؛ اعم از اقدامات ترمیمی، پرداخت غرامت مالی، تضمین عدم تکرار، یا همکاری در اجرای برنامه های بازسازی زیست محیطی. این اقدامات، برخلاف رژیم مسئولیت بین المللی کلاسیک، نیازی به اثبات عنصر تقصیر ندارند و بر مبنای اصل مسئولیت عینی و اصل پیشگیری طراحی می شوند (ILC, 2001; Crawford, 2010). هدف اصلی این رژیم، جبران خسارت زیست محیطی به نحوی است که تا حد امکان وضعیت پیشین بازیابی شده یا آثار منفی کنترل گردد. در پرونده معروف کاستاریکا علیه نیکاراگوئه (2018)، دیوان بین المللی دادگستری به صراحت تصریح کرد که اقدامات جبرانی باید شامل «برآورد ارزش خدمات از دست رفته اکوسیستم»، «هزینه های احیای پوشش گیاهی و منابع طبیعی»، و در صورت لزوم، «بازطراحی پروژه های توسعه ای برای جلوگیری از تکرار آسیب» باشد (ICJ Reports, 2018, paras. 80-85). همچنین دیوان در این رأی، پرداخت مبلغ ۳۷۸,۸۹۰,۵۹۰ دلار را برای جبران آسیب به اکوسیستم و خدمات زیست محیطی تصویب کرد که معیاری عملی برای سایر دعاوی مشابه محسوب می شود.

با تطبیق این مبانی نظری بر پروژه گاپ ترکیه، مشخص می شود که دولت ترکیه تاکنون از انجام هر گونه اقدام جبرانی در قبال پیامدهای مستقیم و غیرمستقیم این پروژه بر ایران خودداری کرده است. از جمله این پیامدها می توان به خشک شدن تالاب های مرزی نظیر هورالعظیم، کاهش شدید جریان رودخانه های مرزی، تخریب اکوسیستم های آبی و گیاهی در استان های غربی، افزایش شدت پدیده گردوغبار، و در نهایت، تهدید سلامت عمومی و گسترش مهاجرت های اقلیمی اشاره کرد (حیدرزاده و حاجی مینه، ۱۴۰۰؛ زمانی و برلیان، ۱۳۹۹). از منظر ضمانت مدنی، این قصور ترکیه در اتخاذ تدابیر جبرانی، نه تنها نقض تعهد به بازگردانی وضعیت به حالت پیشین است، بلکه مصداق روشن استمرار مسئولیت به دلیل تداوم پیامدهای زیان بار می باشد. طبق ماده ۳۶ پیش نویس مواد مسئولیت دولتها برای اعمال متخلفانه بین المللی، در مواردی که بازسازی عینی ممکن نیست، پرداخت غرامت مالی برای جبران خسارت زیست محیطی الزامی است (ILC, 2001, Art. 36). در ادبیات حقوقی نیز، صاحب نظرانی مختلف تأکید دارند که خودداری از اقدامات جبرانی، به ویژه در زمینه آسیب های محیطی فرامرزی، می تواند به مثابه نقض مضاعف اصول مسئولیت و نشانه ای از

رفتار غیرمسئولانه دولت‌ها تلقی گردد (Boyle, 2005; Dupuy, 2002). علاوه بر این، در سند « راهنماهای کمیسیون جبران خسارت سازمان ملل متحد در مورد دعاوی زیست‌محیطی »^۱ آمده است که دولت‌ها موظف‌اند در قبال آسیب‌های وارد به دولت‌های همسایه، پروژه‌هایی برای احیای اکوسیستم و خدمات زیست‌محیطی طراحی و اجرا کنند؛ در غیر این صورت، مسئولیت مضاعف متوجه آنها خواهد بود. (UNCC, 2005) ایران با تکیه بر اصول فوق، از جمله اصل رفتار معقول، مسئولیت بدون تقصیر و تضمین عدم تکرار، می‌تواند خواستار اقدامات مشخصی از ترکیه باشد، از جمله:

- برآورد اقتصادی ارزش منابع از دست‌رفته نظیر تالاب‌ها، پوشش گیاهی، یا کاهش ظرفیت کشاورزی؛

- پرداخت غرامت مالی برای جبران آثار مستقیم و غیرمستقیم زیست‌محیطی؛

- تعهد به ارزیابی مشترک آثار زیست‌محیطی در آینده؛

- تدوین تفاهم‌نامه همکاری منطقه‌ای برای احیای منابع طبیعی مرزی.

ترکیه نه تنها به هیچ‌یک از این موارد اقدام نکرده، بلکه حتی از گفت‌وگو و انعقاد تفاهم‌نامه‌ای با ایران برای ارزیابی مشترک اثرات زیست‌محیطی نیز امتناع ورزیده است. این امتناع، با رویه دیوان بین‌المللی دادگستری و قواعد بین‌المللی جاری، تعارض آشکار دارد.

۴-۵ نقش ایران در استیفای حقوق خویش در چارچوب ضمانت مدنی

در چارچوب حقوق بین‌الملل محیط‌زیست و بر مبنای نظام ضمانت مدنی، جمهوری اسلامی ایران واجد ظرفیت‌های متعددی برای پیگیری حقوقی و دیپلماتیک مسئولیت دولت ترکیه در قبال پیامدهای زیست‌محیطی پروژه گاپ است. بر اساس اصول بنیادین مانند مسئولیت بدون تقصیر، اصل احتیاط، اصل عدم ورود ضرر^۲، و حق دسترسی به جبران مؤثر، دولت‌ها مکلف به پاسخگویی در برابر آسیب‌های فرامرزی هستند؛ حتی در صورت نبود تعهد قراردادی مستقیم (Sands et al., 2018: 224-227).

ایران می‌تواند با بهره‌گیری از کنوانسیون ۱۹۹۷ استفاده‌های غیرکشتریانی از رودخانه‌های بین‌المللی که بر اصل استفاده منصفانه و معقول، الزام به همکاری و اطلاع‌رسانی قبلی و ارزیابی اثرات زیست‌محیطی مشترک تأکید دارد، مبنایی حقوقی برای الزام ترکیه به جبران خسارت ارائه دهد. اگرچه ترکیه این کنوانسیون را امضا نکرده، اما بسیاری از اصول آن از نظر دیوان

^۱- UNCC Guidelines on Environmental Claims

^۲- no-harm principle

بین المللی دادگستری دارای اعتبار عرفی اند (ICJ, Pulp Mills, 2010). بنابراین، ایران می تواند از این اصول به عنوان قواعد عرفی الزام آور بهره گیرد.

علاوه بر آن، پیش نویس مواد مربوط به مسئولیت بین المللی دولت ها برای اعمال متخلفانه (ARSIWA, 2001)، در ماده ۳۶ دولت خاطی را ملزم به جبران کامل خسارت، چه به صورت عینی و چه مالی می داند. از همین رو، ایران با تهیه پرونده مستند شامل:

- گزارش های دانشگاهی و میدانی درباره خشکی تالاب ها،

- داده های بهداشتی درباره افزایش بیماری های تنفسی،

- تحلیل های اقتصادی درباره خسارت به کشاورزی و مهاجرت،

می تواند زمینه طرح دعوی جبرانی در مراجع منطقه ای (همچون دیوان عدالت اسلامی یا دادگاه های همکاری های منطقه ای) یا بین المللی را فراهم آورد (Dupuy, 2002; Boyle, 2005). این اقدام می تواند با حمایت گزارش های رسمی نهادهایی نظیر سازمان حفاظت محیط زیست ایران و پژوهشگاه های دانشگاهی، مستدل تر و مؤثرتر انجام شود.

در عین حال، پیشنهاد ایران برای ایجاد صندوق جبرانی دوجانبه یا مکانیسم همکاری محیط زیستی در سطح منطقه ای، راهکاری پیشگیرانه و راهبردی در راستای کاهش آسیب های بلندمدت ناشی از پروژه گاپ محسوب می شود. این اقدام، ضمن کاهش تنش های دیپلماتیک، ایران را در موضع مشروع تری در جامعه بین الملل قرار می دهد. ایجاد این مکانیسم می تواند بر اساس تجربه موفق صندوق بین المللی جبران خسارت آلودگی نفتی^۱ طراحی شود، که نقش مهمی در جبران خسارات گسترده دریایی داشته است (Faure, 2009).

همچنین، ایران می تواند از ظرفیت نهادهای بین المللی مانند برنامه محیط زیست سازمان ملل، کمیسیون اقتصادی-اجتماعی سازمان ملل برای غرب آسیا، سازمان همکاری اسلامی^۲ و حتی یونسکو بهره گیرد تا فشار دیپلماتیک چندجانبه ای برای پذیرش مسئولیت از سوی ترکیه شکل دهد. این نهادها، خصوصاً در زمینه بحران های اقلیمی و آبی، نقش میانجی گرانه فعالی ایفا می کنند و می توانند در چارچوب اصول همبستگی بین المللی، از خواست ایران برای احیای منابع آسیب دیده حمایت نمایند (UNEP, 2021; Redgwell, 2019).

در جمع بندی، فقدان هرگونه سازوکار جبرانی از سوی ترکیه در برابر آسیب های گسترده زیست محیطی پروژه گاپ نسبت به ایران، در تضاد کامل با اصول تثبیت شده ضمانت مدنی

^۱- IOPC Funds

^۲- UNEP

^۳- ESCWA

^۴- OIC

است. ایران با اتکا به رویه‌های قضایی دیوان بین‌المللی دادگستری، اصول عرفی حقوق محیط‌زیست و مبانی معاهده‌ای، می‌تواند یک ادعای مستدل، مستند و چندوجهی برای استیفای حقوق محیط‌زیستی خود علیه ترکیه تنظیم کند.

۶- جمع بندی و نتیجه گیری

در پرتو بررسی مبانی نظری و شواهد تجربی، می‌توان نتیجه گرفت که پروژه گاپ، به‌عنوان یکی از بزرگ‌ترین طرح‌های توسعه‌ای دولت ترکیه در حوزه مدیریت منابع آب، آثار زیست‌محیطی فرامرزی گسترده‌ای را متوجه جمهوری اسلامی ایران کرده است. این پروژه با هدایت گسترده آب‌های رودخانه‌های دجله و فرات، باعث کاهش دبی آب ورودی به مرزهای غربی ایران، خشک‌شدن تالاب‌های مرزی از جمله هورالعظیم، افزایش گردوغبار، تخریب پوشش گیاهی، تشدید فشار بر سلامت عمومی و مهاجرت‌های اقلیمی شده است. این پیامدها نه تنها اکوسیستم‌های طبیعی بلکه امنیت انسانی در مناطق مرزی ایران را به‌طور مستقیم تهدید می‌کنند. در چنین شرایطی، حقوق بین‌الملل محیط‌زیست، به‌ویژه با استناد به نظریه ضمانت مدنی، چارچوب مناسبی برای بررسی مسئولیت دولت ترکیه فراهم می‌آورد. نظام ضمانت مدنی با تمرکز بر وقوع خسارت و وجود رابطه علیت، بدون نیاز به اثبات تقصیر یا نقض صریح تعهدات، امکان پیگیری حقوقی را تقویت می‌کند. اصولی مانند مسئولیت بدون تقصیر، اصل احتیاط، قاعده عدم ورود ضرر و لزوم جبران خسارت، از ارکان این نظام حقوقی به‌شمار می‌روند. در مورد پروژه گاپ، عملکرد دولت ترکیه با نادیده گرفتن این اصول و امتناع از هرگونه ارزیابی زیست‌محیطی مشترک، همکاری منطقه‌ای، یا اقدام جبرانی، ناقض قواعد عرفی بین‌المللی و استانداردهای نهادهایی چون UNEP، ESCWA و کنوانسیون ۱۹۹۷ استفاده غیرکشتریانی از رودخانه‌های بین‌المللی است. جمهوری اسلامی ایران، بر پایه اسناد معاهده‌ای، رویه قضایی دیوان بین‌المللی دادگستری و اصول عرفی مستقر در حقوق بین‌الملل، از جایگاه حقوقی معتبری برای استیفای حقوق زیست‌محیطی خود برخوردار است. راهکارهایی همچون تدوین گزارش‌های مستند دانشگاهی و نهادی، برآورد دقیق خسارات زیست‌محیطی، ارائه طرح‌های همکاری دوجانبه، و رجوع هدفمند به مراجع حقوقی و سیاسی منطقه‌ای یا بین‌المللی، مسیرهایی عملی برای مطالبه حق فراهم می‌کنند. در مجموع، مطالعه حاضر نشان داد که پروژه گاپ نمونه‌ای آشکار از بی‌توجهی به الزامات حقوق بین‌الملل محیط‌زیست است و دولت ترکیه، با نقض تعهدات پیشگیرانه و جبرانی، زمینه‌ای مشروع برای پیگیری حقوقی ایران در سطح بین‌المللی پدید آورده است. بر این اساس، بهره‌گیری راهبردی از دیپلماسی محیط‌زیستی، تقویت مستندات فنی و حقوقی، و ایجاد ائتلاف با نهادها و کشورهای متأثر، می‌تواند مسیر جبران خسارت و تحقق عدالت زیست‌محیطی را برای ایران هموار سازد.

۷- پیشنهادات سیاستی

در راستای استیفای حقوق زیست محیطی جمهوری اسلامی ایران در قبال آثار فرامرزی پروژه گاپ، و با تکیه بر مبانی نظری ضمانت مدنی در حقوق بین الملل محیط زیست، مجموعه‌ای از پیشنهادهای سیاستی در سه سطح داخلی، منطقه‌ای و بین المللی قابل ارائه است. در سطح داخلی، تدوین قانون الزام آور برای ارزیابی آثار زیست محیطی پروژه‌های خارجی، و ایجاد سازوکار نهادی برای هماهنگی میان وزارت امور خارجه، سازمان محیط زیست و دستگاه قضایی، ضروری است. همچنین، تهیه پرونده مستند حقوقی از خسارات ناشی از گاپ—شامل کاهش دبی رودخانه‌ها، خشک شدن تالاب‌ها، و آسیب به سلامت عمومی—می تواند مبنای طرح دعوی یا فشار دیپلماتیک باشد. در سطح منطقه‌ای، ایران باید از ظرفیت نهادهایی مانند OIC و ESCWA برای ایجاد اجماع علیه اقدامات یک جانبه ترکیه استفاده کند و ائتلافی با کشورهای متأثر مانند عراق و سوریه تشکیل دهد. در سطح بین المللی نیز استناد به اصولی مانند عدم ورود ضرر و مسئولیت بدون تقصیر در چارچوب ARSIWA و رویه دیوان بین المللی دادگستری، بستر حقوقی الزام آور برای پیگیری مسئولیت ترکیه فراهم می کند. در نهایت، مستندسازی و انتشار آثار پروژه گاپ در رسانه‌ها و مجامع بین المللی، می تواند حساسیت جهانی نسبت به نقض حقوق زیست محیطی ایران را افزایش دهد.

استناد به این مقاله: ده منش، آلاله، جلالیان، عسکر، تابش، محمدرضا، رودباری، علی اکبر، پورنوری، منصور. (۱۴۰۴). ایران و چالش های زیست محیطی ناشی از پروژه گاپ: بررسی ضمانت مدنی دولت ترکیه در حقوق بین الملل محیط زیست، فصلنامه علمی رهیافت انقلاب اسلامی، ۱۹(۷۱)، ۲۴۹-۲۷۷

The Islamic Revolution Approach Quarterly is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

منابع و مآخذ:

- اکبری، مهدی و مشهدی، نسرین. (۱۴۰۰). از آنا تولی سرزمینی تا آنا تولی آبی با تمرکز بر آثار پروژه گاپ و داپ بر محیط زیست منطقه ای. *پژوهش‌های منطقه‌ای جهان اسلام*، ۱۷(۱)، ۱۴۵-۱۶۵.
- حیدرزاده، محمد و حاجی‌مینه، ابراهیم. (۱۴۰۳). ارزیابی سیاست‌های ترکیه در قبال منابع آبی فرامرزی و پیامدهای آن بر ایران. *فصلنامه روابط بین‌الملل اسلامی*، ۱۶(۱)، ۹۷-۱۰۵.
- ذکی، مهدی و اسداللهی، فاطمه. (۱۴۰۱). تحلیل پیامدهای زیست‌محیطی پروژه گاپ بر جمهوری اسلامی ایران با رویکرد حقوق بین‌الملل. *فصلنامه سیاست محیط‌زیست*، ۵(۲)، ۱۰۵-۱۱۵.
- زمانی، فاطمه و برلیان، مصطفی. (۱۳۹۹). مطالعه تطبیقی آثار پروژه گاپ بر محیط‌زیست عراق و ایران. *فصلنامه محیط‌زیست غرب آسیا*، ۲(۲)، ۸۵-۹۵.
- سیدحسینی، رضا. (۱۴۰۲). مبانی حقوقی الزام ترکیه به جبران خسارات زیست‌محیطی پروژه گاپ نسبت به ایران. *فصلنامه حقوق بین‌الملل محیط‌زیست*، ۳(۲)، ۸۹-۹۸.
- صادقیان، محمدصادق، باری‌پور، میلاد، انصاریان، مجتبی، و حاجی‌کندی، هومن. (۱۴۰۰). واکاوی دیپلماسی آب ایران در حوضه آبریز دجله - فرات - میانرودان؛ محورهای موضوعی: منابع آب. *فصلنامه مهندسی آب*، ۱۳(۴)، ۶۵-۱۰۴.
- فرهادی، علی. (۱۴۰۱). تأثیرات راهبردی پروژه گاپ ترکیه بر امنیت آبی جمهوری اسلامی ایران. *مطالعات امنیت منطقه‌ای*، ۳(۳)، ۹۹-۱۱۰.
- احمد کاظمی. (۱۴۰۱). پروژه‌های گاپ و داپ ترکیه از منظر حقوق بین‌الملل و رسالت رسانه‌ها. *پژوهشنامه رسانه بین‌الملل*، ۹، ۴۵-۸۵.
- Atalan, N. (2001). The Implications of Environmental Degradation on Security: The Case of Aral Lake Basin and Southeastern Anatolia Project (GAP) (Master's thesis, Bilkent Universitesi (Turkey)).
- Basse, E. M. (2001). Environmental liability—modern developments. *Scandinavian Studies in Law*, 41, 34.
- Birnie, P., Boyle, A., & Redgwell, C. (2009). *International Law and the Environment* (3rd ed.). Oxford University Press.
- Boyle, A., & Peel, J. (2021). *Principles of International Environmental Law* (4th ed.). Cambridge University Press.
- Boyle, A., Redgwell, C., & Brunnee, J. (2009). *Environmental Liability and International Law*. Oxford University Press.
- Bruno Simma, 'Foreign Investment Arbitration: A Place for Human Rights?'
- (2011) 60(3) *International and Comparative Law Quarterly* 573.
- Cassese, A. (2007). *International Law* (2nd ed.). Oxford University Press.
- Crawford, J. (2010). *Brownlie's Principles of Public International Law* (8th ed.). Oxford University Press.
- Dupuy, P. M. (2002). Reviewing the Difficulties of Codification: On Ago's Classification of Obligations of Means and Obligations of Result in Relation to State Responsibility. *European Journal of International Law*, 13(5), 1053-1080.
- Faure, M., & Skogh, G. (2003). *The Economic Analysis of Environmental Policy and Liability*. Edward Elgar Publishing.
- H. Olcay Unver (1997) South-eastern Anatolia Integrated Development Project (GAP), Turkey: An Overview of Issues of Sustainability, *International Journal of Water Resources Development*, 13:2, 187-208, DOI: 10.1080/07900629749827
- Hunter, D., Salzman, J., & Zaelke, D. (1994). *International Environmental Law and Policy*. Foundation Press.
- International Court of Justice (ICJ). (1986). *Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America)*, ICJ Reports.
- International Court of Justice (ICJ). (1997). *Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia)*, ICJ Reports.
- International Court of Justice (ICJ). (2010). *Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v. Uruguay)*, ICJ Reports.
- International Court of Justice (ICJ). (2018). *Certain Activities Carried Out by Nicaragua in the Border Area (Costa Rica v. Nicaragua)*, ICJ Reports.
- International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY). (1999). *Prosecutor v. Tadić, Judgment (Appeals Chamber)*, Case No. IT-94-1-A.
- International Law Commission (ILC). (2001). *Draft Articles on Responsibility of States for*

- Transboundary Water Policies and Their Environmental Implications for Iran." *Islamic International Relations Quarterly*, 6(1), 97–105. {In Persian}
- Zaki, Mahdi, & Asadollahi, Fatemeh. (2022). "Environmental Consequences of the GAP Project for the Islamic Republic of Iran: An International Law Perspective." *Environmental Policy Journal*, 5(2), 105–115. {In Persian}
- Zamani, Fatemeh, & Barlian, Mostafa. (2020). "A Comparative Study of the Environmental Impacts of the GAP Project on Iraq and Iran." *West Asia Environmental Studies Quarterly*, 2(2), 85–95. {In Persian}
- Seyed Hosseini, Reza. (2023). "Legal Foundations for Turkey's Obligation to Compensate Iran for Environmental Damages Caused by the GAP Project." *International Environmental Law Review*, 3(2), 89–98. {In Persian}
- Sadeghian, Mohammad Sadegh, Baripour, Milad, Ansarian, Mojtaba, & Hajikandi, Hooman. (2021). "Iran's Water Diplomacy in the Tigris–Euphrates Basin: Thematic Focus on Water Resources." *Water Engineering Quarterly*, 13(4), 65–104. {In Persian}
- Farhadi, Ali. (2022). "Strategic Implications of Turkey's GAP Project for Iran's Water Security." *Regional Security Studies*, 4(3), 99–110. {In Persian}
- Kazemi, Ahmad. (2022). "Turkey's GAP and DAP Projects from the Perspective of International Law and the Role of Media." *International Media Research Journal*, 9, 45–85. {In Persian}
- Atalan, N. (2001). *The Implications of Environmental Degradation on Security: The Case of Aral Lake Basin and Southeastern Anatolia Project (GAP)* (Master's thesis, Bilkent Universitesi, Turkey).
- Basse, E. M. (2001). "Environmental Liability – Modern Developments." *Scandinavian Studies in Law*, 41, 34.
- Birnie, P., Boyle, A., & Redgwell, C. (2009). *International Law and the Environment* (3rd ed.). Oxford University Press.
- Boyle, A., & Peel, J. (2021). *Principles of International Environmental Law* (4th ed.). Cambridge University Press.
- Boyle, A., Redgwell, C., & Brunnée, J. (2009). *Environmental Liability and International Law*. Oxford University Press.
- Simma, B. (2011). "Foreign Investment Arbitration: A Place for Human Rights?" *International and Comparative Law Quarterly*, 60(3), 573.
- Cassese, A. (2007). *International Law* (2nd ed.). Oxford University Press.
- Internationally Wrongful Acts, *with Commentaries*. United Nations.
- Jenks, W. (1966). Liability for Ultra-Hazardous Activities in International Law. *Recueil des Cours*, 117, 99–215.
- Kirgis, F. L., et al. (1985). The Nicaragua Case and Effective Control: A Reassessment. *American Journal of International Law*, 79(4), 876–888.
- LFE Goldie, 'Liability for Damage and the Progressive Development of International Law' (1965) 14(4) *International and Comparative Law Quarterly* 1189;
- Michael Faure and Göran Skogh, The Economic Analysis of Environmental Policy and Law (*Edward Elgar Publishing* 2003)
- Orlando, A. (2009). State Responsibility and Environmental Damages. In J. Ebbesson & P. Okowa (Eds.), *Environmental Law and Justice in Context* (pp. 245–260). *Cambridge University Press*.
- Rudall, J. (2024). Compensation for Environmental Damage under International Law: The Role of the International Court of Justice. *Oxford University Press*.
- Sands, P. (2016). *Principles of International Environmental Law* (3rd ed.). *Cambridge University Press*.
- Scovazzi, T. (2001). The Development of International Law of the Sea and the Role of the IAEA. *Nuclear Law Bulletin*, (67), 57–72.
- United Nations Compensation Commission (UNCC). (2005). Governing Council Decision 258: Recommendations Made by the *Panel of Commissioners Concerning the First Instalment of Claims for Environmental Damage*.
- Voigt, C. (2008). State responsibility for climate change damages. *Nordic Journal of International Law*, 77(1-2), 1-22.
- Akbari, Mehdi, & Mashhadi, Nasrin. (2021). "From Territorial Anatolia to Hydro-Anatolia: Environmental Impacts of the GAP and DAP Projects on the Regional Ecosystem." *Islamic World Regional Studies*, 7(1), 145–165. {In Persian}
- Heydarzadeh, Mohammad, & Haji-Mineh, Ebrahim. (2024). "Assessment of Turkey's

Justice in Context (pp. 245–260). Cambridge University Press.

Rudall, J. (2024). *Compensation for Environmental Damage under International Law: The Role of the International Court of Justice*. Oxford University Press.

Sands, P. (2016). *Principles of International Environmental Law* (3rd ed.). Cambridge University Press.

Scovazzi, T. (2001). "The Development of International Law of the Sea and the Role of the IAEA." *Nuclear Law Bulletin*, (67), 57–72.

United Nations Compensation Commission (UNCC). (2005). *Governing Council Decision 258: Recommendations Made by the Panel of Commissioners Concerning the First Instalment of Claims for Environmental Damage*.

Voigt, C. (2008). "State Responsibility for Climate Change Damages." *Nordic Journal of International Law*, 77(1–2), 1–22.

Crawford, J. (2010). *Brownlie's Principles of Public International Law* (8th ed.). Oxford University Press.

Dupuy, P. M. (2002). "Reviewing the Difficulties of Codification: On Ago's Classification of Obligations of Means and Obligations of Result in Relation to State Responsibility." *European Journal of International Law*, 13(5), 1053–1080.

Faure, M., & Skogh, G. (2003). *The Economic Analysis of Environmental Policy and Liability*. Edward Elgar Publishing.

Unver, H. O. (1997). "South-Eastern Anatolia Integrated Development Project (GAP), Turkey: An Overview of Issues of Sustainability." *International Journal of Water Resources Development*, 13(2), 187–208. <https://doi.org/10.1080/07900629749827>

Hunter, D., Salzman, J., & Zaelke, D. (1994). *International Environmental Law and Policy*. Foundation Press.

International Court of Justice (ICJ). (1986). *Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America)*, ICJ Reports.

International Court of Justice (ICJ). (1997). *Gabčíkovo–Nagymaros Project (Hungary/Slovakia)*, ICJ Reports.

International Court of Justice (ICJ). (2010). *Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v. Uruguay)*, ICJ Reports.

International Court of Justice (ICJ). (2018). *Certain Activities Carried Out by Nicaragua in the Border Area (Costa Rica v. Nicaragua)*, ICJ Reports.

International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY). (1999). *Prosecutor v. Tadić*, Judgment (Appeals Chamber), Case No. IT-94-1-A.

International Law Commission (ILC). (2001). *Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with Commentaries*. United Nations.

Jenks, W. (1966). "Liability for Ultra-Hazardous Activities in International Law." *Recueil des Cours*, 117, 99–215.

Kirgis, F. L., et al. (1985). "The Nicaragua Case and Effective Control: A Reassessment." *American Journal of International Law*, 79(4), 876–888.

Goldie, L. F. E. (1965). "Liability for Damage and the Progressive Development of International Law." *International and Comparative Law Quarterly*, 14(4), 1189.

Faure, M., & Skogh, G. (2003). *The Economic Analysis of Environmental Policy and Law*. Edward Elgar Publishing.

Orlando, A. (2009). "State Responsibility and Environmental Damages." In J. Ebbesson & P. Okowa (Eds.), *Environmental Law and*